

УДК: 316.3

DOI: 10.26565/2227-6521-2021-47-04

АСИМЕТРИЧНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: У ПОШУКАХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ РАМОК ПОЯСНЕННЯ

Ковтун Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”, вул. Я. Мудрого, 2 А, 29009, м. Хмельницький, Україна, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Баранова Світлана Сергіївна – соціолог, магістр соціальної роботи, викладач кафедри психології Хмельницького інституту МАУП, проспект Миру, 101А, 29015, м. Хмельницький, Україна, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

У статті розглянуто можливості застосування центрально-периферійного підходу до вивчення розвитку регіонів України. Проаналізовано характер та спрямування демографічних та міграційних тенденцій в Україні. Висвітлено соціальний зміст таких явищ, як централізація людських та економічних ресурсів, наслідком чого стає витіснення регіонів на периферію. Зазначено, що центр виступає в ролі експлуататора ключових ресурсів регіонів, позбавляючи їх можливостей для власного розвитку. Визначено основні соціальні індикатори, вимірювання яких дозволяє оцінити застосовність центрально-периферійного підходу до аналізу регіональної системи України. До них віднесено: демографічний розвиток регіонів, характер та напрям міграційних потоків, розподіл економічних та політичних ресурсів між регіонами. Підкреслено, що внутрішній міграційний рух виявляє себе у двох основних формах: освітній та трудовій міграції. Освітня міграція має кількісний та якісний вимір. Зокрема, акцентовано на тому, що центр концентрує не тільки найбільшу кількість абітурієнтів, але й найбільш успішніших із них, що створює ризики для відтворення інтелектуального потенціалу регіонів. Відзначено необхідність вивчення дисфункцій метрополійних центрів України, які сприяють подвійній експлуатації областей. Доведено, що периферія є донором людських та інших ресурсів для центру, а також інших найбільш потужних внутрішніх метрополій, наприклад таких, як Львів, що конкурують з центром. За результатами дослідження визначено основні напрями подальших наукових розвідок, а саме: виокремлення критеріїв віднесення територій до зон напівпериферії та периферії, поглиблене вивчення механізмів периферизації, способів подолання дисбалансів розвитку України як соціально-територіальної цілісності, вивчення зарубіжного досвіду гармонійного розвитку територій, подальша розробка концептуальних рамок пояснення регіонального розвитку.

Ключові слова: центрально-периферійний підхід, розвиток регіонів, периферизація, концентрація ресурсів, метрополія, освітня міграція.

THE ASYMMETRICITY OF REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE: IN THE SEARCH OF A CONCEPTUAL FRAMEWORK OF EXPLANATION

Kovtun Oleksandr Serhiyovych – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Khmelnytskyi Institute of Social Technologies, University "Ukraine", Ya. Mudrogo, 2 a, Str., 29009, Khmelnytskyi, Ukraine, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Baranova Svitlana Sergiyivna – sociologist, master of social work, educator of the psychology department of the Khmelnytskyi Institute of the MAUP, Myru avenue, 101A, 29015, Khmelnytskyi, Ukraine, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

The article considers the possibilities of applying the central-peripheral approach to the study of the regions' development in Ukraine. The nature and the direction of demographic and migration trends in Ukraine are analyzed by the authors. The content of such phenomenon as a centralization of human and economic resources, resulting in the displacement of regions to the periphery. It was defined that the center acts as an exploiter of key resources of the regions, depriving them from opportunities for their own development. The main social indicators were identified, the measurement of which allows to assess the applicability of the central-peripheral approach to the regional system of Ukraine. These include: the demographic development of regions, the nature and the direction of migration flows, the distribution of economic and political resources between regions. It was identified that the internal migration movement manifests itself in two main forms: educational and labor migration. Educational migration has quantitative and qualitative dimensions. Thus, the center concentrates not only the largest number of applicants, but also the most successful, which creates risks for the reproduction of the intellectual potential of the regions. The need of studying the dysfunctions of the metropolitan centers of Ukraine, which contribute to the double operation of the regions, was noted. It was proven that the periphery is points as a donor of human and other resources

for the center, as well as other most powerful internal metropolises, such as Lviv, which is competed as a center. According to the results of the research the main directions of further scientific investigations are determined, namely: determination of criteria for assigning territories to semi-periphery and periphery zones, further study of peripheralization mechanisms, study of ways to overcome imbalances of Ukraine's development as a socio-territorial integrity, study of foreign experience, framework for explaining regional development.

Keywords: central-peripheral approach, development of regions, peripheralization, concentration of resources, metropolis, educational migration

Постановка проблеми. Розвиток регіонів у сучасній Україні є складним та суперечливим. У першу чергу, сьогодні варто звертати увагу на нерівності регіонів та асиметричність їхнього розвитку. Попри те, що в Україні з 2014 року відбувається реформа місцевого самоврядування, розвиток регіонів залишається нерівномірним. Адміністративна та бюджетна децентралізація не змінює того факту, що в сучасній Україні зберігається досить помітний процес централізації основних ресурсів країни.

Означені обставини вимагають сьогодні не просто описового підходу, а пошуку концептуальних рамок вивчення розвитку регіонів в сучасних умовах. Це пов'язано з необхідністю пояснення причин негативних тенденцій у розвитку регіонів, а також прогнозування майбутнього стану регіональної системи України. У даному контексті варто відзначити, що сьогодні в соціології переважає описовість та неповнота наукових розвідок, яка є наслідком відсутності теоретичної основи для пояснення процесів, що відбуваються, в тому числі в регіональній системі України. Отже, в сучасних умовах, як ніколи, актуалізується потреба у пошуку пояснень структурних причин зазначеної асиметричності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних дослідників регіональної проблематики варто відзначити перш за все дослідження, присвячені аналізу місця і ролі в регіональній системі України таких її полярних регіонів, як Донбас та Галичина [8-9]. Заслужують уваги і ґрунтовні соціально-історичні дослідження розвитку регіонів Я. Верменич [3]. Результати масштабного дослідження функцій міст-метрополій в Україні були відображені в роботі львівських дослідників [12].

Зазначимо, що нерівномірний розвиток територій на різних щаблях соціально-територіальної організації (від світової системи до окремих соціально-територіальних одиниць на національному рівні) вивчається в основному в межах тих концепцій, центральною аналітичною дихотомією яких є *центр-периферія*, яка відображає нерівності між соціально-територіальними одиницями (континентами, країнами, регіонами). Саме така оптика видається наразі найбільш перспективною в аспекті пояснення асиметрії розвитку регіонів, зокрема в Україні.

Означена проблема потрапляє у предметне поле соціальної географії, економіки, соціології, політології. Така міждисциплінарність є результатом складності процесів взаємодії між різностатусними соціально-територіальними одиницями в межах теориторіальних систем різних рівнів. Кожна з концептуальних рамок дослідження *центру-периферії* дозволяє ідентифікувати різні аспекти взаємодії у центрально-периферійній системі відносин. Але саме центральна проблема, тобто нерівномірність та асиметричність розвитку соціально-територіальних одиниць, дає підстави розглядати їх у рамках *центру-периферійного підходу*.

Значного розвитку центрально-периферійний підхід набув у межах соціальної географії, де класичною є теорія центральних місць В. Крісталлера, яка пояснює принципи взаємодії населених пунктів різних рангів [14].

У регіоналістиці важливими є дослідження Дж. Фрідмана, який розробив теорію регіонального розвитку, відповідно до якої нерівномірність економічного зростання регіональної системи і процес просторової поляризації породжують диспропорції між ядром і периферією [27].

Щодо суто соціологічного вивчення регіонального розвитку, то важливий внесок у дослідження центру-периферії у соціології зробив Едвард Шилз [22], згідно з яким центр складається із тих інститутів, що реалізують основні види влади: політичну, військову, економічну, культурну. Натомість периферія є об'єктом владного впливу, вона сприймає та засвоює розпорядження, цінності, ідеали, що виробляються в центрі та розповсюджуються на периферійні зони, які охоплюють велику сферу навколо.

У руслі марксистської соціологічної традиції варто також виділити теорію залежного розвитку А. Франка, який також використовує аналітичну дихотомію центр (метрополія) – периферія (сателіт), в якій центр розглядається як зосередження економічної влади. На глобальному рівні центри шляхом застосування політичної, економічної, військової переваги експлуатують периферійні регіони, які, не маючи ресурсів для власного розвитку, потрапляють у ситуацію залежного розвитку або розвитку недорозвитку (Underdevelopment of Development). Важливим для застосування цієї оптики до регіонального розвитку є ідея Франка про існування національної периферії, яка, відповідно, експлуатує внутрішніх сателітів [11, 20, 26].

Світ-системний підхід І. Валлерстайна дозволяє вивчати розвиток глобальних систем, що характеризуються значною стратифікацією їхніх структурних рівнів. У версії світ-системного підходу Валлерстайна франківська дихотомія *центр-периферія* доповнюється проміжною ланкою *натівпериферії* [1].

Ще одним підходом, у межах якого досліджується нерівність територій у рамках однієї країни, є теорія внутрішнього колоніалізму. Тут під центром розуміється столичний або інший, рівний за значимістю регіон, в якому сконцентрована політична еліта. Центр відносно периферії є експлуатуючим. Ключовим ресурсом, крім природного, що експлуатується центром, є людський ресурс (дешева робоча сила). Крім цього, теорія внутрішнього колоніалізму описує політичну ієрархію територій, що заснована на їхній економічній нерівності. Нерівність, яка виникає між центром та периферією, стає однією із причин сепаратизму як способу витіснених на периферію груп протистояти центру [16]. Але концепція внутрішнього колоніалізму не вичерпується цим і включає в аналіз такі явища, як мова, етнічність, гендер, та зосереджується, зокрема, на питаннях панування центру або окремих груп над іншими на основі нерівномірного розподілу ресурсів: владних, політичних, економічних, символічних [23, 24]. Варто також зазначити, що в літературі зустрічається поняття *соціального виключення територій*.

Теоретичною основою нашого дослідження є центр-периферійний підхід, у межах якого соціально-територіальна система розглядається крізь призму відносин експлуатації центром периферійних зон, чим закріплюється та відтворюється система нерівномірного розвитку. Перевагою запропонованого нами підходу є не тільки можливість обґрунтованого описання нерівномірного розвитку соціально-територіальної системи, але й ідентифікація та дослідження конкретних соціальних, економічних та політичних механізмів формування та відтворення асиметричного розвитку регіонів.

Метою даної статті є визначення релевантності центр-периферійного підходу до вивчення розвитку українських регіонів.

Виклад основного матеріалу. Для встановлення релевантності обраного теоретичного підходу необхідно прослідкувати розподіл ключових ресурсів регіонів, до яких варто віднести такі: людські ресурси, економічні ресурси, політичні ресурси.

Сьогодні розподіл людських ресурсів між регіонами України не є рівномірним, що виявляється як у загальних демографічних показниках, так і у тенденціях їхньої централізації.

Демографічна ситуація свідчить про те, що сьогодні в Україні залишається чітко виражений центр тяжіння. Якщо у першій половині 2021 року зберігається від'ємний природний приріст населення в усіх регіонах, то міграційний приріст має дещо інший характер. З одного боку, Київ, попри те, що він, безсумнівно, залишається основним центром тяжіння внутрішніх міграційних потоків, у січні-квітні 2021 року продемонстрував від'ємний міграційний приріст – 1703 осіб. Але Київ є центром Київської агломерації, тому маятникова міграція в основному пов'язана із областю, яка у цей же період продемонструвала суттєве зростання: +7802 особи, що на 7486 осіб більше за середній приріст по країні (316). При цьому лише 8 областей, крім Київської, продемонстрували додатний міграційний приріст. Серед цих областей найбільший показник приросту в Одеській області (+1843) та Харківській області (+1842), найменший – у Черкаській та Волинській областях (+35 та +60, відповідно) [21].

Варто зазначити, що, на противагу центру країни, можна виокремлювати й центри макрорегіонів, які також виступають центрами тяжіння та конкурують за людські ресурси. Прикладом такого центру є Львів, що конкурує із Києвом за людські ресурси Західної України [10]. Тобто виникають зони напівпериферії, які утворюються навколо центрів макрорегіонів. Також варто звернути увагу на те, що і обласні центри, які не можуть претендувати на статус метрополії макрорегіону, є центрами своїх областей, за рахунок яких вони частково компенсують загальні втрати населення. Звернувшись до прикладу міста Хмельницького, можна пересвідчитись, що його населення стабільно зростає при від'ємному природному прирості. Так, у січні-квітні 2021 року його населення зросло саме за рахунок міграційного приросту [18].

Відзначимо, що демографічна ситуація в Україні не є унікальною. У контексті європейських демографічних процесів демографічна централізація та периферизація характерна і для ЄС, в якому міграційні потоки мають центроспрямований характер. Під їхнім впливом депопуляція країн європейського ядра (за винятком Німеччини) на сьогодні є малоімовірною. Інтенсивна міграція в країни ядра в сукупності зі стабільним зростанням тривалості життя відсуває і проблему старіння (знову ж таки за винятком Німеччини). Ключовою проблемою стає інтеграція мігрантів. Але, на відміну від центру і напівпериферії континенту, скорочення та старіння населення на європейській периферії (в основному країни Східної Європи), а також у депресивних регіонах є реальною загрозою для безпеки цих країн. При цьому міграційні потоки, збільшуючи неоднорідність європейського центру, не знімають нерівностей між ним, напівпериферією і периферією, які, навпаки, відтворюються. При цьому напівпериферія абсорбує некваліфікованих мігрантів, тоді як периферія стає джерелом робочої сили для європейського центру та напівпериферії [5, с. 58-67]. Як і в Україні, центр притягує потоки кваліфікованих та найбільш перспективних мігрантів, що сприяє зосередженню високотехнологічних та наукомістких видів діяльності.

Щодо освітньої міграції, то тут також спостерігається концентрація у великих університетських центрах, які водночас є і внутрішніми метрополіями. Так, за даними щодо освітньої міграції у 2017 році, в таких університетських центрах, як Київ та область, Харків та область залишалися у своїх регіонах більш, ніж 90% випускників шкіл. На іншому полюсі знаходились такі області, як Хмельницька (близько 40%),

Донецька (близько 40%) та Кіровоградська (близько 30%). Пропорції найкращих випускників шкіл (більше 180 балів за ЗНО), які залишалися у своїх регіонах, виглядали таким чином. Лідери: Київ та область (трохи менше 100%), Харків та область (близько 90%), Львівська область (більше 80%). Аутсайтери: Луганська та Донецька, Хмельницька та Кіровоградська області (менше 20%) [19]. Загальне сальдо виглядало так: у Київ та область приїхало у 30 разів більше, ніж поїхало. Аутсайтери: у 16 разів більше поїхало, ніж приїхало. У 2018 році тенденція централізації абітурієнтів продовжилась, і для більшості областей кількість абітурієнтів, що вступали до київських ЗВО, збільшилась у порівнянні з 2017 роком. Так, найбільшу кількість абітурієнтів на користь київських ЗВО втратила Чернігівська область -45%. До лідерів втрати абітурієнтів належать також Черкаська та Житомирська області: 38% та 37%, відповідно [19]. У 2018 році тенденції приїзду / виїзду абітурієнтів якісно не змінились у контексті централізації інтелектуального ресурсу. Наприклад, регіонів, кількість абітурієнтів у яких зросла за рахунок міграції з інших регіонів, всього 5. Серед них: Київ (+20900), Харківська (+5941), Львівська (+3528), Одеська (+1201), Чернівецька (+549) області [19]. Як бачимо, до Києва прибувало абітурієнтів більше, ніж у інші чотири регіони-лідери, разом узяті. При цьому збільшення абітурієнтів у Харківській області відбулось здебільшого за рахунок міграції із Луганської та Донецької областей, які у 2018 році «віддали» 45% та 35% своїх абітурієнтів, відповідно [19].

Результати соціологічного дослідження¹ освітніх міграційних установок школярів, проведеного у листопаді 2020 р. Хмельницьким інститутом соціальних технологій Університету «Україна» [6], підтвердили збереження міграційних тенденцій на рівні окремого регіону. Так, 53,3% учнів 11-х класів міста Хмельницького (n=564) планували вступати до ЗВО в іншому регіоні, 7,4% – за кордоном, 35,6% виявили бажання залишитися в Хмельницькому або Хмельницькій області, 3,7% опитаних не визначились.

За агрегованим показником (учні 9-х та 11-х класів) найбільш бажаним для виїзду на навчання був Київ. Серед усіх учнів, що вказали бажаний регіон виїзду на навчання (n=400), 55% обрали Київ, 35% обрали Львів. Усі інші регіони набрали від 7% і менше.

По Хмельницькій області ці показники виглядають таким чином. Серед учнів 11-х класів (n=1105) 65% планували вступати до ЗВО в інших регіонах, 5,6% – виїхати на навчання за кордон, 24,4% – навчатися в Хмельницькому або в Хмельницькій області, 5% респондентів не визначились. Для школярів області найбільш бажаним регіоном навчання також був Київ. Агреговані дані (учні 9-х та 11-х класів, n=1099) виглядають так: виїхати на навчання до Києва планувала майже половина опитаних, до Львова – трохи менше чверті.

Такі тенденції призводять до централізації інтелектуального потенціалу країни. Київ, в якому сконцентровано три чверті працюючих, які мають вищу освіту, забезпечує більше половини сукупного приросту ВВП України [15, с. 117].

Визнання Львова як потенційного місця навчання дає підстави говорити про існування напівпериферії, яка намагається конкурувати з центром за людські ресурси. У цьому випадку мова йде про те, що Львів виступає своєрідним центром тяжіння для Західної України. Тут варто зауважити, що в межах української регіоналістики великі міста розглядаються як регіональні метрополії. При описі їхніх функцій, втім, звертається увага здебільшого на явні функції та ігноруються латентні. Так, до функцій регіональних метрополій відносять: організаційно-управлінську, економічну, інноваційно-креативну, культурну, туристично-репрезентативну, науково-освітню, транспортно-логістичну, соціально-демографічну [12, с. 44]. Але неповнота такого опису полягає у недостатній увазі до дисфункцій метрополій, ключовою з яких є дисфункція експлуатації ресурсів периферії.

Відзначимо, що абітурієнти області частково компенсують втрати обласного центру. З огляду на це, область потрапляє в ситуацію подвійної експлуатації, виступаючи поставником ресурсів для центру області та країни. Але при незмінних демографічних та міграційних тенденціях цей процес не може тривати постійно. Будь-які ресурси є вичерпними. Тому сьогодні в Хмельницькій області, як і в країні в цілому, відбувається зменшення кількості студентів. Але якщо для таких великих міст, як Київ, Львів, Харків, Дніпро, проблема відтоку абітурієнтів є не настільки критичною (два останні міста притягують абітурієнтів з окупованих територій), то для інших регіонів особливої актуальності набуває проблема кризи регіональних освітніх ринків та ризику відтворення, збереження та розвитку людських ресурсів. Адже проблема полягає не просто у виїзді абітурієнтів за межі регіону проживання, але й у кількості тих, хто залишається там жити. За результатами зазначеного вище дослідження, плани щодо життя після закінчення ЗВО серед одинадцятикласників Хмельницької області (n=930) виглядали так: 29% опитаних планували залишитись там, де навчатимуться, 10% – виїхати за кордон, 20% – повернутись додому, 41% респондентів

¹ Збір первинної інформації в межах зазначеного дослідження здійснювався методом самозаповнення Google-форми учнями 9-х та 11-х класів. По м. Хмельницькому вибірка становила 1373 особи, по області – 3291 особа. Вибірка не є репрезентативною та відображає лише фактичне співвідношення учнів 9-х та 11-х класів, опитаних у м. Хмельницькому (59% та 41%, відповідно) та області (66% та 34%, відповідно).

на момент проведення дослідження не визначились. Для Хмельницького ($n=429$) розподіл виглядав таким чином: 20% – планували залишитись там, де навчатимуться, 10% – виїхати за кордон, 20% – повернутись додому, 50% – не визначились. Враховуючи те, що найбажаніші міста для виїзду на навчання є великими економічними та культурними центрами, з великою ймовірністю і серед тих, хто планував повернутись, і особливо серед тих, хто не визначився, буде велика кількість тих, хто все ж залишатиметься там, де навчається. А це означатиме менший відсоток повернень у регіон попереднього проживання. Тобто міста-метрополії перебувають у кращих позиціях, закріплюючи нерівності між регіонами.

Щодо освітньої міграції за кордон варто відзначити те, що основним центром тяжіння абітурієнтів з України залишається Польща. Так, за даними аналітичного центру CEDOS, у 2014-2015 рр. з усіх українських студентів за кордоном навчалися: у Польщі – 55%, у Росії – 6,8%, у Німеччині – 2,9% [17]. Результати дослідження ХІСТ показали, що серед тих, хто планує виїхати за кордон на навчання ($n=134$), 60% школярів Хмельницького планують виїхати у Польщу. Інші країни приваблюють менше 9%. Для абітурієнтів Хмельницької області Польща також залишається найбажанішою країною навчання.

У цьому контексті доречно згадати А. Франка, який відзначив регіональні відмінності інвестицій у людський капітал в Індії відносно загальної економічної продуктивності. Так, у штаті Керала найбільші в Індії інвестиції в освіту не сприяли економічному зростанню штату, який є експортером дешевої робочої сили, а також високоосвічених та кваліфікованих працівників в інші регіони. Подібна ситуація спостерігається і на рівні взаємодії між країнами. Так, Франк на прикладі Індії та країн Східної Європи продемонстрував, що інвестиції в людський капітал у країнах, що перебувають у стані залежності, призводять до зростання відтоку людського капіталу. Франк зазначає: «Завдяки капіталовкладенням цих країн (східноєвропейських – *О. К.*) в освіту, Захід може практично за безцінь купувати східноєвропейську робочу силу з хорошою освітою» [25].

З огляду на зазначене вище, ми критично ставимось до різних програм академічної і освітньої мобільності, які реалізуються іншими країнами та зачіпають Україну та інші держави. Такі програми через конкурсні механізми здійснюють селекцію найбільш перспективних та конкурентних студентів та молодих вчених, які, потрапляючи в країни ЄС, можуть залишитись там для постійної роботи та проживання. Варто також зауважити, що в межах ринкової логіки декларована зацікавленість розвинених країн у тому, щоб зробити більш конкурентними менш розвинені країни, виглядає досить нелогічною.

Разом із втратою людських ресурсів регіони потерпають також від непропорційного розподілу економічних ресурсів. Зокрема, це виявляється у нерозвиненості регіональної банківської системи. Це означає, що основна концентрація банківських установ, а отже, і капіталів інвесторів та населення відбувається у столиці. При цьому більшість регіонів України не мають регіонального банку, а отже, позбавлені можливості залучати інвестиції у малий та середній бізнес у регіоні, мобілізувати ресурси місцевого населення, що збалансовує інтереси банку та регіону. Наразі у м. Києві та області станом на 2017 р. було зареєстровано 62 банки, на другій позиції перебувало м. Дніпро та область із 8 банками. Крім цього, у цьому ж році більшість регіонів, крім Києва та ще декількох, демонстрували зниження загальних кредитно-депозитних ресурсів [4]. Цю ситуацію радикально не змінює широка мережа регіональних банківських філій, які так чи інакше працюють в інтересах віддаленого центру.

Ще один приклад асиметричності регіонального розвитку. Частка Києва у валовому регіональному продукті складала у 2018 р. 23,4%, що більш, ніж у два рази перевищує показник найбільш економічно розвинутої на сьогодні області України – Дніпропетровської (10,5%). При цьому валовий регіональний продукт на одну особу в Україні склав 84235 грн., а в Києві цей показник на 336% (283097 грн.) перевищує середньоукраїнське значення [2].

Ключовим для відтворення та накопичення фінансово-економічних ресурсів є трудовий ресурс. Завдяки йому відбувається створення продукту та отримання доходу, а отже, відтворення та накопичення капіталу. Структурні особливості економіки країни та її окремих територій знаходять своє відображення у характері трудової міграції. Основні напрями зовнішньої трудової українців відомі. Щодо внутрішньої ситуації, то тут основним напрямом трудової міграції є найбільш промислово розвинені області та столиця, де значно більше можливостей отримати кращий дохід [13]. Виникає ситуація, коли велика концентрація ресурсів створює умови для подальшого зростання цієї концентрації.

Тепер звернемось до аналізу владних та політичних ресурсів регіонів. Київ як столичне місто є зосередженням державної влади, яка в Україні до останньої реформи місцевого самоврядування була надзвичайно централізованою. Звичайно, що адміністративна влада та її легітимність на всій території країни є запорукою цілісності. Але справа тут полягає навіть не в централізації владних повноважень, а в особливостях української політичної системи, яка має бути джерелом спільного бачення розвитку країни та середовищем міжрегіонального об'єднання. Але, як доводить І. Кононов, формування політичного класу в Україні має регіональну прив'язку. Це означає, що різні фракції політичного класу є носіями різних концепцій націєтворення і використовують міжрегіональні відмінності для мобілізації "свого" електорату. Центр же як ключова ланка у відносинах між регіонами представляє загальну програму національної

культури, інтерпретація якої на рівні регіонів залежить від їхніх власних особливостей, що формуються впродовж довгого часу [7, с. 4-7]. Виходить, що Київ стає заручником цієї системи, адже як центр країни він розповсюджує ідеологію владної групи на всю країну. Звісно, що в країні з досить суттєвими регіональними відмінностями ідеологія, заснована на спільних для всіх цінностях та моделях розвитку, неминуче буде провокувати загострення міжрегіональних суперечностей. З огляду центр-периферійного підходу, сепаратизм – це повстання периферії, це делегітимація центральної влади в окремих соціально-територіальних спільнотах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як бачимо, нерівномірний розвиток регіонів є структурною проблемою, що створює додаткові ризики. У першу, чергу ця нерівномірність полягає у концентрації основних ресурсів країни, що знижує спроможність регіонів. Центр-периферійний підхід виявляється досить зручним для пояснення причин цієї асиметрії. Звичайно, він має свої обмеження. Адже відомо, що в Україні сьогодні є ознаки виникнення регіональних кластерів економічного зростання [15], що може свідчити про певну обмеженість цього підходу. Але, з іншого боку, постає питання: що є первинним, визначальним – концентрація ресурсів чи економічне зростання деяких регіональних кластерів?

Демографічні та міграційні тенденції сьогодні є ключовим ризиком. Без вирішення структурної проблеми не є можливим гармонійний розвиток територій. Фактично сьогодні перед об'єднаними громадами стоїть питання стосовно того, як довго вони залишатимуться спроможними до розвитку. Наприклад, підвищення якості освіти в сільській місцевості не буде фактором розвитку сільських територій, а лише підвищить шанси сільської молоді вступити до ЗВО у великих містах та більш успішних регіонах. В умовах дефіциту абітурієнтів така ситуація, скоріш за все, ще більше підвищить відтік молоді з регіонів, чим посилить їхню експлуатацію та залежність. Такий розвиток недорозвитку, якщо користуватись термінологією А. Франка, перш за все варто розуміти як процес подальшого витіснення регіонів на периферію, тобто як периферизацію. В сучасній українській регіоналістиці та соціології регіонів поки що недостатньо уваги приділяється проблемам експлуатації ресурсів регіонів центром, а також регіональними метрополіями. Це викликає потребу у розширенні соціологічних розвідок у цьому ключі.

Таким чином, попри деякі обмеження, центр-периферійний підхід виявляється релевантним для соціологічних пояснень нерівномірного розвитку територій, оскільки дозволяє ідентифікувати соціально-економічні передумови, а також конкретні механізми формування та відтворення асиметричності в розвитку українських регіонів.

Важливим напрямком подальших досліджень є розвиток теоретичної бази для пояснення асиметрії регіонального розвитку. Це передбачає розробку системи індикаторів, використання яких дозволило б більш адекватно оцінювати можливості застосування центр-периферійного підходу до пояснень розвитку регіонів України.

Список літератури:

1. Валлерстайн І. Соціальне изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? Социологические исследования. 1997. № 1. С. 8-21
2. Валовий регіональний продукт у 2018 році. Київ: Державна служба статистики. 2020. С. 27-28. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/04/zb_vgr_2018.pdf (дата звернення: 24.06.2021)
3. Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 110 С
4. Кишакевич Б. Перспективи розвитку регіональних банків в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2017. Вип. 14(1). С. 127-131
5. Клупт М. Центр-периферийные отношения в Европе: демографический аспект. Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 2. С. 58-67.
6. Ковтун О. Освітня міграція як фактор розвитку людського капіталу регіонів. Абітурієнтське середовище періоду глокалізації: шляхи формування та тенденції розвитку. Матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Вид-во НУА, 2021. С. 105-107
7. Кононов І. Донбас як регіон України і як театр воєнних дій. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі: монографія / за ред. І. Ф. Кононова; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 С.
8. Кононов І. Ф. Культурні дискурси регіонів. Якісні дослідження в соціологічних практиках: навч. посіб. / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2009. С. 297-319
9. Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 73-98
10. Курило І., Гарашенко Т. Особливості демографічної структури Львова як метрополісного центру Західної України. Демографія та соціальна економіка. 2021. № 1 (43). URL: <https://dse.org.ua/archive/43/1.pdf>
11. Кутуєв П. Андре Гундер Франк: від теорії залежності до теорії світової системи. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3 (43). 2019. С. 8-14
12. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2016. 552 С.

13. Ніколаєць К. Внутрішня трудова міграція в Україні у 2014-2016 рр. Вісник КНТЕУ. 2017. № 3. С. 19-28
14. Пухова А. Теория Кристаллера. URL: <https://puhovaag.wordpress.com/студентам/гт-12/теория-кристаллера/>
15. Романюк С. Регіональний розвиток в Україні: минуле, сучасне. Майбутнє? Демографія та соціальна економіка, 2019. № 3 (37) С. 113-132
16. Сидоренко Л. Внутренний колониализм. Кафедра нового и новейшего времени СПГУ. URL: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc
17. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки та чому? Аналітичний центр CEDOS: веб-сайт. URL: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> (дата звернення: 26.06.2021)
18. Соціально-економічне становище Хмельницької області. За січень-квітень 2021 року. Хмельницький: Головне управління статистики у Хмельницькій області. 2021. 64 с.
19. Стадний Є. Рух абітурієнтів між областями України: порівняння 2017 та 2018 років. Аналітичний центр CEDOS: веб-сайт. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/rukh-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv> (Дата звернення: 13.12.2020)
20. Тиса Р. Андре Гундер Франк і розвиток слаборозвинутості. Вперед: веб-сайт. URL: <https://vpered.wordpress.com/2020/09/17/tisza-frank/> (Дата звернення: 26.06.2021)
21. Формування приросту (скорочення) чисельності населення у січні-квітні 2021 року. Державна служба статистики: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm (Дата звернення: 24.06.2021)
22. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический поход. Библиотека Гумер: веб-сайт. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php
23. Hechter M. Internal colonialism. The Celtic Fringe in British National Development. New York: Routledge. 2017. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203788332/internal-colonialism-michael-hechter>
24. Juan Miguel Hernandez Internal colonialism, social disorganisation, and persistent poverty. Ames: Iowa State University. 2003. URL: <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/19989>
25. Frank A. G. Is Human Capital a Good Deal? Economic & Political weekly. Vol. 40, Issue No. 19. May 2005 URL: <https://www.epw.in/journal/2005/19/discussion/human-capital-good-deal.html#> (дата звернення: 22.06.2021)
26. Frank A.G. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank. Journal of Sociology and Social Welfare. 1996. Volume 23, Issue 4. URL: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol23/iss4/>
27. Friedmann J. Regional development policy: A Case Study of Venezuela. Boston: The MIT Press Ltd., 1966. 279 p.

АССИМЕТРИЧНОСТЬ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В УКРАИНЕ: В ПОИСКАХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ РАМОК ОБЪЯСНЕНИЯ

Ковтун Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры психологии и социальной работы Хмельницкого института социальных технологий Университета «Украина», ул. Я. Мудрого, 2 А, 29009, г. Хмельницкий, Украина, e-mail: kovtuns2008@ukr.net ORC ID: <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>

Баранова Светлана Сергеевна – социолог, магистр социальной работы, преподаватель кафедры психологии Хмельницкого института МАУП, проспект Мира, 101А, 29015, г. Хмельницкий, Украина, e-mail: quill@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1869-041X>

В статье рассмотрены возможности применения центрo-периферийного подхода к изучению развития регионов Украины. Проанализирован характер и направление демографических и миграционных тенденций в Украине. Рассмотрено социальное содержание таких явлений, как централизация человеческих и экономических ресурсов, следствием чего становится вытеснение регионов на периферию. Подчеркнуто, что центр выступает в роли эксплуататора ключевых ресурсов регионов, лишая их возможностей для собственного развития. Определены основные социальные индикаторы, измерение которых позволяет оценить возможности применения центрo-периферийного подхода к анализу региональной системы Украины. К ним отнесены: демографическое развитие регионов, характер и направление миграционных потоков, распределение экономических и политических ресурсов между регионами. Подчеркнуто, что внутреннее миграционное движение проявляется в двух основных формах: образовательной и трудовой миграции. Образовательная миграция имеет количественное и качественное измерение. В частности, акцентировано внимание на том, что центр концентрирует не только наибольшее количество абитуриентов, но и самых успешных из них, что создает риски для воспроизводства интеллектуального потенциала регионов. Отмечена необходимость изучения дисфункций метрополийных центров Украины, которые способствуют двойной эксплуатации областей. Доказано, что периферия является донором человеческих и других ресурсов для центра, а также других наиболее мощных внутренних метрополий, например таких, как Львов, конкурирующих с центром. Исходя из результатов исследования, обозначены основные направления дальнейших научных исследований, а именно: определение критериев отнесения территорий к зонам полупериферии и периферии, углубленное изучение механизмов периферизации, способов преодоления дисбалансов развития Украины как социально-территориальной целостности, изучение зарубежного опыта гармоничного развития территорий, дальнейшая разработка концептуальных рамок объяснения регионального развития.

Ключевые слова: центрo-периферийный подход, развитие регионов, периферизация, концентрация ресурсов, метрополия, образовательная миграция.

References:

1. Vallerstain, I. (1997) 'Change is eternal. Nothing ever changes' *Sociological Studies*, 1, p. 8-21 [in Russian]
2. Gross regional product in 2018 (2020) Kyiv: State Statistics Service. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/04/zb_vrp_2018.pdf [in Ukrainian]
3. Vermenych, J. (2018) *Regional Analytics in Ukraine: Contemporary Discourses of Socio-Humanities*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]
4. Kyshakevych, B., & Mazharov, D. (2017) 'Prospects for the development of regional banks in Ukraine' *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy* 14(1), pp. 127-131 [in Ukrainian]
5. Klupt, M. (2015) 'Center-Peripheral Relations in Europe: Demographic Aspect' *World economy and international relations* 2, p. 58-67 [in Russian]
6. Kovtun, O. (2021) 'Educational migration as a factor in the development of human capital in the regions. The entrant environment of the globalization period: ways of formation and development trends' *Materials XIX International. scientific-practical conf.* Kharkiv: NUA Publishing House, pp. 105-107 [in Ukrainian]
7. Kononov, I. (ed.) (2018) *Donbass as a region of Ukraine and as a theater of hostilities. Mass consciousness in the zone of military conflict in the Donbass: a monograph*. Luhansk Taras Shevchenko National University. Vinnytsia: TOV "Tvory", pp. 4-7 [in Ukrainian]
8. Kononov, I. (2009) 'Cultural discourses of regions' *Qualitative research in sociological practices: textbook* / in Kostenko, N. and L. Skokova (ed.). Kyiv: Institute of Sociology of NASU, pp. 297-319 [in Ukrainian]
9. Kononov, I., Hobta, S. and Shchudlo, S. (2008) 'Donbass and Galicia in the regional system' *Sociology: theory, methods, marketing*. 3, pp. 73-98 [in Ukrainian]
10. Kurylo, I. and Garashchenko, T. (2021) 'Features of the demographic structure of Lviv as a metropolitan center of Western Ukraine' *Demography and social economy* 1 (43). Available at: <https://dse.org.ua/arhive/43/1.pdf> [in Ukrainian]
11. Kutuev, P. (2019) 'Andre Gunder Frank: from the theory of dependence to the theory of the world system' *Bulletin of NTUU "KPI". Politology. Sociology. Right*. Issue 3, pp. 8-14 [in Ukrainian]
12. Melnik, E. (ed.) (2016) *Metropolis functions of large cities of Ukraine: potential of development and prospects of realization: monograph*. NAS of Ukraine. State Institution "Institute of Regional Studies. E. Dolny National Academy of Sciences of Ukraine". Lviv [in Ukrainian]
13. Nikolajecj, K. (2017) 'Internal labor migration in Ukraine in 2014-2016' *University Bulletin KNTEU*. 3, p. 19-28 [in Ukrainian]
14. Pukhova, A. Christaller's Theory. Available at: <https://puhovaag.wordpress.com/студен-там/гт-12/теорія-кристаллера/> [in Russian]
15. Romanyuk, S. (2019) 'Regional development in Ukraine: past, present. Future?' *Demography and social economy*. 3, pp. 113-132 [in Ukrainian]
16. Sidorenko, L. Internal colonialism. The Chair of modern and contemporary history of the institute of history of Saint Petersburg state university. Available at: novist.history.spbu.ru/docs/NIR_Colonialism_Vnutrenniy.doc [in Russian].
17. Slobodjan, O., & Stadnyk, Je. (2018) *Ukrainian Students Abroad: How many and Why?* CEDOS. Available at: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> [in Ukrainian].
18. Socio-economic situation of Khmelnytsky region. For January-April 2021 (2021). Khmelnytsky: Main Department of Statistics in Khmelnytsky Region [in Ukrainian]
19. Stadniy, E. (2019) 'The movement of entrants between the regions of Ukraine: comparison 2017 and 2018 years' *CEDOS*. Available at: https://cedos.42www.grani.org.ua/ГРАНИ_Том_22_№_3_2019.org.ua/uk/articles/rukh-abituriientok-ta-abituriientiv-mizh-oblastiamy-ukrainy-porivniannia-2017-ta-2018-rokiv [in Ukrainian].
20. Tisa, R. (2019) *Andre Gunder Frank and the development of underdevelopment*. Vpered. Available at: <https://vpered.wordpress.com/2020/09/17/tisza-frank/> [in Ukrainian]
21. Formation of population growth (reduction) in January-April 2021. (2021) State Statistics Service. Available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm [in Ukrainian]
22. Shilz, E. (1972) *Society and societies: macrosociological approach*. Biblioteka Gumer. Available at: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/schilz_obsch.php [in Russian]
23. Hechter, M. *Internal colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*. New York: Routledge. 2017. Available at: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203788332/internal-colonialism-michael-hechter>
24. Juan Miguel Hernandez *Internal colonialism, social disorganisation, and persistent poverty*. Ames: Iowa State University (2003). Available at: <https://lib.dr.iastate.edu/rtd/19989>
25. Frank, A. G. (2005) 'Is Human Capital a Good Deal?' *Economic & Political weekly*. 40 (19). Available at: <https://www.epw.in/journal/2005/19/discussion/human-capital-good-deal.html#> (дата звернення: 22.06.2021)
26. Frank, A. G. (1996) 'The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank' *Journal of Sociology and Social Welfare* 23(4). Available at: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol23/iss4/>
27. Friedmann, J. (1966). *Regional development policy*. Boston: Mass. Intst. Techn.

Отримано 31.08.2021